

Ірина КИЯК
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ЗАСАДНИЧІ ПРИНЦИПИ ТА СТРУКТУРА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ФАНТАСТИКИ І ФУТУРОЛОГІЇ СТАНІСЛАВА ЛЕМА

У роботі акцентується увага на оцінках проблемного поля творів Ст. Лема і на його теоретичних підходах у побудові фантастики і футурології. Дослідження творів Станіслава Лема базується на розроблених ним чотирьох цілісних структурах. Проаналізовано перекладацькі труднощі у контексті використуваних Ст. Лемом термінів і лексики загальнолітературної мови. Показано прикладний характер футурології Станіслава Лема.

Ключові слова: фантастика, футурологія, епістемологія, прогнозування, теорія пізнання, термінологічні словники, філософія, наука і технологія.

This article is focused on assessments of problem-field of St. Lem's works and his theoretical approaches of fiction and futurology creation. Researches of Stanislaw Lem's works are based on his own four structures. There was made the analysis of translator's problems in the context of general literary and vocabulary of terms which were used by Stanislaw Lem. Character of Stanislaw Lem's futurology was shown in this article.

Key words: *fantasy, futurology, epistemology, prediction, terminology dictionaries, philosophy, science and technology.*

W artykule uwagę skupiono na ocenie problematyki dzieł Stanisława Lema i jego teoretycznym podejściu do tworzenia fikcji i futurologii. Utwory Stanisława Lema zostały opracowane na podstawie stworzonych przez niego czterech struktur całościowych. Przeanalizowano problemy przekładu wynikające ze specyfiki wykorzystywanych przez Lema pojęć i słownictwa języka ogólnoliterackiego. Został naświetlony charakter futurologii Stanisława Lema.

Słowa kluczowe: *fantastyka, futurologia, epistemologia, prognozowanie, teoria poznania, słowniki terminologiczne, filozofia, nauka i technologia.*

Свого часу Оля Гнатюк, тоді ще провідний науковий співробітник Інституту літератури Польської академії наук, досліджуючи політичну історію перекладу під кутом культурного і літературного обміну між Польщею та Україною, писала у часопису «Критика»: «...можна спостерігати зростання цікавості серед молодих людей, які шукають духовного натхнення не в американській чи іншій західній культурі, як було це донедавна, а якраз у найближчих сусідів» [1, 6]. А вже сьогодні слід констатувати більшу взаємовідкритість наших сусідніх літератур у контексті європейської культури. Чільне місце у цьому процесі посідає величезна за обсягами і жанровим спрямуванням творча спадщина видатного фантаста та футуролога Ст. Лема.

Видається несправедливим, що кількість україномовних перекладів творів Станіслава Лема незначна на фоні колосальних накладів його польських і зарубіжних видань. Нашою скромною лептою щодо доповнення цього переліку для українського читача може стати завершення перекладу і видання лемівської «Мегабітної бомби».

Продовжуючи попередні дослідження феномену фантастики Ст. Лема [3, 337; 4, 422], вважаємо за доцільне у цій роботі акцентувати увагу на самооцінці Лемом власного проблемного поля і на його теоретичних підходах у побудові футурологічних та філософських творів. У процесі аналізу будемо звертатися насамперед до тритомника Ст. Лема «Фантастика і футурологія» [8], написаного та опублікованого майже 40 років тому, а також постараємось зіставити оцінки з авторським поглядом на вказані проблеми, висловленим наприкінці його письменницького шляху.

В основі всієї творчості Ст. Лема стоїть питання пізнання, насамперед його межі. Тож він постійно занурений у проблеми науки, технології та прогресу. Наприклад, у «Сумі технологій» письменник торкається сучасних проблем, висуваючи гіпотези і прогнози шляхів розвитку науки і культури людства на стику другого і третього тисячоліть. А під створеним ним терміном «мегабітна бомба», що став пізніше назвою збірки есеїв Ст. Лема, знаходимо його глибокі міркування щодо віри та інформації, духу та розуму машини. Розглядаючи перспективи розвитку науки і техніки, він постійно вислов-

лював свої ідеї на тему майбутніх доріг людської цивілізації, пророкуючи прориви у галузі генної інженерії, інформатики. Коментуючи те, що народжувалося зараз на наших очах, Лем задається питаннями стосовно перспектив Інтернету, наслідків глобальної комп'ютеризації, можливостей створення штучного інтелекту, а також про природу мислення, розуму, свідомості. Важливими є не лише технологічні, а й етичні аспекти сучасної інформаційної революції у світі, провідником у якому є Ст. Лем і який часом недоступний для повного розуміння.

Про майбутнє мріють, його можна планувати, але й можна передбачати. До останнього і причетний фантаст і футуролог Станіслав Лем, який закликав глибше пізнавати світ, бо лише тоді можна прогнозувати майбутнє. Засновником футурології вважають німецького соціолога Осипа Флехтхайма, який у 1943 році вперше використав цей термін у листі до англійського письменника Олдоса Хакслі. Для прогнозування майбутнього використовують сьогодні понад 100 методів, у тому числі й тоді, коли футурологи враховують та аналізують різні фактори впливу.

Дати пояснення поняттю «фантастичного» є одним із найскладніших завдань, яке можна перед собою поставити. Фантастичне не повинно бути рисою ізольованих понять, але може належати їм завдяки ускладненню їх у деяку цілісну систему [8, 18].

«Чи кожний художній твір є мовним твором, мова, з якої будуються тексти, може нагадувати або вікно, що відкривається на деякий світ, проте закрите прозорою шибою, або скоріш за все – вітраж. При чому, між мовою з прозорим склом і мовою, через яку видно, як через вітраж, можливі поступові переходи, що творять певну цілісну шкалу, хоча художні твори можуть знаходитися у будь-якому її місці... Між різноманітним склом і мовою має місце найважливіша різниця, пов'язана з доступом до об'єктів, чи через вікно, чи через зображення, можна розбити шибу на дрібні частинки і в той же момент опинитися лицем до лица з фрагментом певної реальності, але знищення частини мовного переказу ставить нас перед пусткою; світ, визначений через артикуляцію, гине разом з нами. Так і з вітражами, ясна річ, що не можна з думкою розбити вітража з наміром «кращого бачення», яке також він представляє» [8, 30].

Під час дослідження художнього твору ми маємо справу з чотирма цілісними структурами:

– структура презентації, тобто система мовних дій, якими текст «веде нас» за своїм предме-

том. Таку структуру ми також називаємо «нараційною» (оповідною), а видумане місце, в якому описуються події, називається «наратором». Останнім може бути або сам автор, котрий веде розповідь, як нібито він є свідком того, що подається у творі, або оповідач-посередник, або один із героїв, особливо, якщо ведеться розмова від першої особи [8, 69];

– другою структурою у творі є та, що є предметним світом; така структура може нагадувати структуру відповідного фрагменту реальності [8, 71];

– поза структурою нарації і структурою світу твір веде нас до проблематики структур регулятивно-семантичних принципів [8, 74];

– структура «найбільш зовнішня».

Епістемологія – це теорія пізнання, а фантастика може слугувати йому багатьма способами. Пізнання – це складова, чинник, або навіть головна ціль наукової фантастики і взагалі не обмежується прогнозуванням.

Футурологія не стільки виникла, як вибухла; її, принаймні, центральним поняттям є цивілізаційні роздоріжжя. Станіслав Лем у «Сумі технологій» писав: «Хто ким керує? Технологія нами чи ми нею? Чи це вона веде нас туди, куди хоче? Чи завжди таким є «людство-технологія», як історична змінна? Якщо так, то куди прямує ця величина? Хто матиме перевагу – стратегічний простір для цивілізаційного маневру, людство, яке довільно вибирає засоби технологічного арсеналу, чи технологія, котра автоматизацією обезлюднить свої обшири» [9, 19].

Світ стає «щоразу більш єдиним» і «щоразу більше не може таким бути». Тому простір маневрує, про що Станіслав Лем писав ще у 1962 році. Футурологія віддзеркалює цей стан речей своєю сукупністю. Футурологія немає ані власних парадигм, ані теорії; вона намагається виключно передбачувати майбутнє. Що представляє собою футурологія? Ми знайдемо у ній:

журналістику та популяризацію Касандри, тобто популярне, сенсаційне чорне передбачення, призначене для загалу;

«більш оптимістичну» популяризацію, яка виявляє, що майбутнє не таке чорне, як інші його малюють, до якого можна і адаптуватися;

вторинну популяризацію, створену нефахівцями (найчастіше науковими журналістами), обмежену прорахунками так званих «шалених перспектив науки»;

«пророче письмо», тобто доктрини, які повинні врятувати світ, як панацея від всіх

страждань, що передбачені «чорними футурологами» [8, 152].

Ще про одну раціональну проблему класичної філософії говорить Станіслав Лем у «Масці». Вона відома як «проблема свободної волі», але в кібернетичному аспекті штучна істота сконструйована так, щоб виконувати програми, а будь-який пристрій, здатний до активних дій, неспроможний повністю усвідомити, з якою метою і в яких обмеженнях він може діяти.

Навальні темпи розвитку цивілізації викликають, за визначенням Ельвіна Тоффлера, футушок, тобто людство не встигає пристосуватися до інновацій та результатів науково-технічного прогресу, які нарастають прискореними темпами. Таким чином, ми перебуваємо у ситуації, коли майбутнє пов'язане з футурошоком.

В інтерв'ю, опублікованому в журналі «Знання та праця» ще у 1974 р., на питання щодо специфіки перекладу творів наукової фантастики, Станіслав Лем зазначав, що здійснювати такий переклад досить складно, оскільки будь-якій мові притаманна власна наукова термінологія: «Звичайно, всі мови дещо уподібнюються у технічній галузі. Але навряд, щоб колись відбулася повна їх уніфікація. Вплив науково-технічної термінології, щиро кажучи, повинен насторожувати письменника. І ще одне. Створюючи оригінальний твір, він не мусить думати про труднощі перекладу» [2, 24].

Спроби реалізації (не завжди успішні) іншомовного перекладу творів великого агностика Ст. Лема нашттовхуються ще на одну проблему – взаємодію використаних термінів і лексики загальнолітературної мови. Термін (лат. *terminus* – кордон, межа) – це спеціальне слово або словосполучення, що прийняте у певній професійній сфері та вживається в особливих умовах [7, 633]. Він є складовою термінологічної системи, що відноситься до тієї чи іншої галузі науки, техніки і виробництва. На нашу думку, враховуючи наукову багатовекторність футурологічних текстів Ст. Лема, можна стверджувати про міждисциплінарність термінотворень у них. Науково-технічна термінологія, що використовується у науковій фантастиці письменника, не тільки є запозиченням з іноземних мов, що відповідає сучасним тенденціям стосовно міжнародної стандартизації термінів у рамках понятійної системи конкретної науки. Вона також запозичує слова загальнонаціональної лексики, засвоює велику кількість термінів з галузі інформатики, фізики, біології тощо, створює нові «фантастично» сконструйовані терміни. Тож

стикаємося з відомим мовним явищем – із процесом детермінологізації, коли термін втрачає строго концептуальність, системність, однозначність і термін пристосовується до розуміння у повсякденній мові [5, 63].

Основною мовною проблемою фантастики є надмірне використання англійської мови. «Англійська мова стала агресивнішою в науково-технічних термінах, що можна побачити хоча б з того, що термін «комп'ютер» піддався практичному міжнародному вжиткові, а за ним слідом пхаються інші терміни на кшталт «software», «hardware»» [8, 33]. Сьогодні поляки вболівають, як прогресивні люди, за ідею фемінізації професій, що донедавна були чоловічими, звідси і походять «професорка», «докторка», «ректорка» [8, 36].

При власному перекладі лемівської «Мегабітної бомби» ми керувалися законом мовної економії – стискання форми вираження, спираючись на два пласти мови Станіслава Лема: терміни, що мають відповідники (еквіваленти чи аналоги), і терміни, що не мають безпосередніх відповідників (неологізми), а це потребувало використання перекладацьких трансформацій (транскрипції, транслітерації, калькування) або описового перекладу.

До фундаментальних лемівських проблем Катерина і Тарас Паньо відносять опис науково (на противагу «літературно») обґрунтованого образу майбутнього та вивчення меж можливого для людського розуму [6, 19]. Виконувати поставлену місію Станіслав Лем прагнув через написання пізнавальних книжок, а не книжок, які легко продавати. Прикладом розв'язання авторської проблеми є одна з найважливіших праць Станіслава Лема «Сума технологій». А такі твори Лема, як «Футурологічний конгрес» і «Голем XIV», які зараховують до наукової фантастики, є скоріше науково-філософськими трактатами, написаними «під літературу».

Посилання на філософсько-технологічні прогнози Ст. Лема знаходимо і в академічній філософській літературі. Наприклад, у дискусіях про виникнення різних стилів мислення науковці звертаються до його «Мегабітної бомби», де фактами засвідчується така принципова обставина, як розмаїття розумності. Те, що одні й ті самі наукові, художні, літературні тексти різні люди можуть тлумачити по-різному, оцінювати як глибокі або поверхові – все це переконливо ілюструє реальний плюралізм прояву розумності.

Отже, футурологія Станіслава Лема є вагомою складовою науки про прогнозування майбутнього. Але не через передбачення шляхом чудесного дару або віщих снів, а безпосереднє прогнозування на підставі технологічних, економічних і соціальних відкриттів. Сьогодні футурологія все більше носить прикладний характер. Її представники переконані, що здібності людини безмежні, а вдосконаленню немає меж. На їхню думку, людство завдяки науковим відкриттям багатократно збільшить інтелектуальні та фізичні можливості, творчий потенціал. Прогнозуючи майбутнє, футурологи вказують на актуальність тих чи інших соціальних тенденцій. Визнання важливості наукового прогнозування поступово змінює ставлення до футурології,

створюються різні інституції, що дають наукову оцінку різним методам пізнання майбутнього.

Людство знаходиться на вирішальній стадії розвитку і переходу від індустріального до інформаційного суспільства. Хто виграє майбутнє? Які стратегічні напрями до цієї мети у час зростаючої глобалізації та загострення конкуренції? До розв'язання цих проблем долучився Станіслав Лем, бо лише через наукові дослідження і передачу нових знань можна використовувати шанси зростаючої інформаційної глобалізації. Арнольд Тойнбі стверджував, що суспільства, зорієнтовані на традиції, приречені на загибель, зорієнтовані на сьогоднішній день – приречені на стагнацію, і тільки суспільства, націлені на нове, здатні до розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк О. Політична історія перекладу // «Критика», рік II, число 6(8). – 1998. – С.4-6.
2. Знання та праця. – № 9. – 1974. – С.23-25.
3. Кияк І. Жанрові пріоритети фантастики Станіслава Лема // «Київські полоністичні студії». Збірник наукових праць. – Том XV. – К.: ВПЦ «Київський університет». – 2009. – С. 335-340.
4. Кияк І. Природа фантастичного в контексті творчості Ст. Лема // «Київські полоністичні студії». Збірник наукових праць. – Том XVI. – К.: «МП Леся», 2010. – С. 417-424.
5. Крижко О.А. Особливості терміна як основної одиниці терміносистеми // *Studia Linguistica*, vol.1, 2008 / Збірник наукових праць, випуск 1, ВПЦ «Київський університет». – С.62-67.
6. Панько К. і Т. Станіслав Лем. Блискуча випадковість // «Дзеркало тижня», №2 (797). – 30 квітня 2010 р. – С.19.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / За ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2002. – 708 с.
8. Lem S. *Fantastyka i futurologia*. – Warszawa: «Interart», 1996. – Т.1.
9. Lem S. *Summa technologiae*. – Warszawa: «Interart», 1996. – Т.2.